

LOTTE STAM-BEESE, EEN UITZONDERING OP DE REGEL

Een onderzoek naar de opportunity structures voor de vrouwelijke stedenbouwkundige Lotte Stam-Beese omtrent toetreding tot de architecturale sector in Nederland in de periode 1926-1946

Rick Stephanus van Houten

Studentnummer : 3832430

r.s.vanhouten@students.uu.nl

Bachelorscriptie Geschiedenis

Onderzoeksseminar III Politieke Geschiedenis

Baas in eigen buik?

De tweede feministische golf in transnationale context, 1960-1990

Universiteit Utrecht

Inleverdatum: 12 juli 2017

Docent: L.J. Dorsman

l.j.dorsman@uu.nl

Aantal woorden: 8818

Samenvatting

Deze scriptie is de neerslag van een onderzoek naar de opportunity structures die de eerste vrouwelijke stedenbouwkundige in Nederland, Lotte Stam-Beese, hebben geleid naar een baan bij de Dienst Stadsontwikkeling in Rotterdam in 1946. Het onderzoek is uitgevoerd in de geest van Norman Denzin zijn invulling aan de thick description theorie. Door middel van een gedetailleerde beschrijving van de invloeden van de personen rondom Stam-Beese is meer inzicht gevormd in de mogelijkheden die zij op haar pad vond. Haar stedenbouwkundige ervaring, het op te lossen woningtekort in Rotterdam en de connecties die zij via Hannes Meyer en Mart Stam verkreeg, zijn belangrijke factoren geweest die verklaren waarom zij wél en andere vrouwen niet in aanmerking zijn gekomen voor de functie bij de Dienst in 1946. Zij wist als één van de weinige vrouwen in die tijd een diploma te halen aan het VHBO en als alleenstaande moeder wist zij financieel onafhankelijk te worden. De casus van Stam-Beese is uniek, maar zegt wel veel over de verschillende material en discursive opportunity structures voor vrouwen in de architecturale sector in de jaren veertig.

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Thick description, het belang van context binnen geschiedenis	
Gyle, Geertz en Denzin	6
De kritische kijk op het gebruik van thick description	7
Het gebruik van thick description in dit onderzoek	9
2. Lotte Stam-Beese, een vrouw met een sterk sociaal netwerk	
De invloed van het Bauhaus en de kennismaking met het Nieuwe Bouwen	10
Mogelijkheden in Nederland	12
3. Veranderende mogelijkheden in Rotterdam	
Stedenbouwkundige problemen in aanloop naar 1940	17
Het bombardement	18
De wederopbouw	19
De wijkgedachte	19
4. Opportunity structures voor vrouwen in de architecturale sector in de jaren veertig	
Toetreding tot architecturale studies 1914-1950	22
Toegang tot de arbeidsmarkt	23
Vrouwelijke architecten tot aan 1950	24
Conclusie	26
Literatuurlijst	28

Inleiding

Vrouwen die wilden toetreden tot de architecturale sector in Nederland hebben sinds de eerste feministische golf (1870-1920) met tal van drempels te maken gehad. Dat er vrouwen werkzaam raakten in deze sector is te benaderen als een radicale verandering binnen de mogelijkheden voor vrouwen in de twintigste eeuw. Aan historici de taak om dit soort veranderingen te verklaren. De Amerikaanse socioloog Myra Marx Ferree verklaart veranderingen, en met name *radicale* veranderingen, door heel secuur te kijken naar wat zij *opportunity structures* noemt. In *Varieties of Feminism* beschrijft Ferree het onderscheid tussen enerzijds *discursive opportunity structures* en anderzijds *material opportunity structures*. Bij discursieve structuren denkt zij met name aan ‘woorden van gewicht’, aan geïstitutionaliseerde ‘waarheden’ die vastliggen in bijvoorbeeld wetten en jurisprudentie. Bij materiële structuren kijkt zij naar de wijze waarop toegang tot kapitaal, hulpbronnen en allerhande infrastructuren zijn geregeld.¹ Deze scriptie kijkt naar één vrouwelijke stedenbouwkundige architect, Lotte Stam-Beese. De weg die zij als vrouw tussen 1926-1946 aflegde richting de functie als stedenbouwkundige voor de Dienst Stadsontwikkeling tijdens de wederopbouw van de stad Rotterdam staat daarbij centraal. Hoe moeten we deze uitzondering op de regel begrijpen?

Uit het werk *Architectes*, gepubliceerd in de jaren negentig, blijkt dat er tijdens de tweede feministische golf (1960-1990) beduidend meer vrouwelijke architecten actief waren dan in de decennia daarvoor.² Dit is overigens niet een direct gevolg van deze golf, want de basis hiervoor vindt zijn oorsprong in de ontwikkelingen uit het verleden en moet worden bekeken vanuit een breder perspectief dan enkel de feministische golven. Tussen de twee feministische golven (1920-1960) zijn er ontwikkelingen geweest die de taak en plaats van vrouwen binnen de maatschappij hebben beïnvloed.³ Volgens emancipatiedeskundige Mieke de Wit zijn er weinig vrouwen geweest die een eminente rol hebben gespeeld in de wederopbouw van Rotterdam. Zij noemt Lotte Stam-Beese als grote uitzondering.⁴ Stam-Beese is werkzaam geweest bij de Dienst Stadsontwikkeling in de periode 1946-1968.⁵ Door gedetailleerd onderzoek te verrichten naar de personen, gebeurtenissen en omstandigheden die van invloed zijn geweest op de opportunity structures voor Lotte Stam-Beese, kan er meer verteld worden over de context van de verschillende mogelijkheden

¹ Myra Marx Ferree, *Varieties of Feminism. German Gender Politics in Global Perspective* (Stanford 2012) 12.

² Marga S. Kuperus en Harkolien C. Meinsma, *Architectes* (Amsterdam 1990) 9.

³ Els Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig* (Amsterdam 1989) 171.

⁴ Mieke de Wit, *50/50 Vrouwen bouwen aan Rotterdam 1945-1995* (Rotterdam 1995) 4-5.

⁵ Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993) 30.

die Stam-Beese toegang boden tot de architecturale sector.

Het onderzoek naar haar studie en werkervaring in zowel het buitenland als Nederland is uitgevoerd in de geest van de *thick description* theorie. Bij thick description wordt een gedetailleerd verslag gegeven van een persoon of gebeurtenis. Om het individu in een bredere context te kunnen plaatsen wordt de relatie tussen deze persoon en andere belangrijke personen of gebeurtenissen geanalyseerd.⁶ Deze theorie wordt later in dit onderzoek uitvoerig behandeld. Aangezien er in dit werk niet genoeg ruimte is om zowel het gehele leven als oeuvre van Stam-Beese in hun geheel te behandelen, is er voor gekozen om aandacht te besteden aan de perioden die het meest van invloed zijn geweest op haar aanstelling bij de Dienst. Het betreft haar tijd aan het Bauhaus, haar werk in Berlijn, Brno en Orsk en haar tijd aan het VHBO te Amsterdam. De hoofdzaak is om haar materiële structuren aan te wijzen en deze in context te plaatsen ten opzichte van de discursieve structuren.

Daarom staat in dit onderzoek de volgende probleemstelling centraal: 'In hoeverre kan onderzoek naar de opportunity structures voor de vrouwelijke stedenbouwkundige Lotte Stam-Beese haar deelname aan de Rotterdamse wederopbouw vanaf 1946 in perspectief plaatsen met de algemene mogelijkheden tot toegankelijkheid voor vrouwen tot de architecturale sector in de jaren veertig?' Deze probleemstelling zal worden beantwoord door onderzoek naar de volgende punten. Allereerst volgt er een hoofdstuk over de thick description theorie. Ten tweede volgt welke opportunity structures er te onderscheiden zijn geweest binnen Stam-Beese haar leven in de aanloop naar haar baan als stedenbouwkundige bij de Dienst Stadsontwikkeling (1926-1946). Vervolgens wordt uiteengezet welke gebeurtenissen en factoren in Rotterdam in de jaren veertig de opportunity structures creëerden voor de eerste vrouwelijke stedenbouwkundig architect in Nederland. Hierna volgt een overzicht van de omstandigheden en mogelijkheden voor Stam-Beese in het Nederlandse onderwijs en haar baan bij de Dienst binnen de landelijke ontwikkelingen omtrent de toegankelijkheid voor vrouwen tot architecturaal onderwijs en de architecturale sector in de jaren veertig geplaatst. In de conclusie volgt een comparatieve analyse van de verschillende verbanden tussen de onderzoeksresultaten. Tevens worden in de conclusie suggesties gedaan voor aanvullend onderzoek.

Het onderzoek naar de bovengenoemde probleemstelling verklaart waarom Lotte Stam-Beese als vrouw binnen de architecturale sector in de jaren veertig wist door te breken. Daardoor vormt dit onderzoek een toevoeging aan de bestaande historiografie omtrent de aanwezigheid van vrouwen binnen de architecturale sector en hun rol in de Rotterdamse wederopbouw. Meer

⁶ Norman K. Denzin, *Interpretive interactionism*. Applied Social Research Methods Series 16 (Thousand Oaks 1989) 83.

onderzoek naar deze ontwikkelingen is nodig, omdat er vrijwel geen werken zijn die deze verklaren. Het enige naslagwerk dat zich volledig richt op Stam-Beese is *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam*, dat werd samengesteld door de architectuurhistorici Hélène Damen en Anne-Mie Devolder. Hun onderzoek is onder andere gebaseerd op mondelinge en schriftelijke informatie van familie en collega's van Stam-Beese. Hiernaast hebben zij gebruik gemaakt van haar archief dat door het Nieuwe Instituut te Rotterdam beheerd wordt⁷ Hoewel zij een biografisch hoofdstuk hebben geschreven en in detail ingaan op haar oeuvre namens de Dienst, wordt er niet getracht om de opportunity structures die haar tot stedenbouwkundige maakten in een breder kader van vrouwenrechten en de architectuur te plaatsen. Deze scriptie besteed hier wel de aandacht aan.

Door middel van tentoonstellingen als *Vrouwen van Rotterdam*⁸ wordt er tegenwoordig meer aandacht gevraagd voor de rol van vrouwen in de wederopbouw, en binnen het wetenschappelijk debat lijkt tevens meer aandacht te gaan naar Lotte Stam-Beese en de andere vrouwelijke architecten uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Zo heeft historicus Erica Smeets-Klokgieters in 2017 een artikel gepubliceerd dat een poging doet om een eerste overzichtswerk te creëren van de rol van vrouwen in de Nederlandse architectuurgeschiedenis.⁹ Hanneke Oosterhof is momenteel met een PhD onderzoek bezig naar het leven en werk van Stam-Beese en bekijkt hierbij hoe zij zich als vrouw staande hield in deze mannelijke sector.¹⁰ Beide werken richten zich niet zozeer op de opportunity structures die tot haar functie bij de dienst hebben geleid, maar meer op de invulling en waarde van haar werk bij de Dienst. Stam-Beese heeft volgens het Nieuwe Instituut te Rotterdam zelf geen aandacht besteed aan vrouwenzaken of man-vrouw verhoudingen in haar eigen publicaties en lezingen.¹¹ Vandaar dat deze scriptie van waarde kan zijn in het debat dat anno 2017 wel steeds meer aandacht verkrijgt. De architecturale sector is één van de weinige sectoren die in de bestaande overzichtswerken over vrouwenarbeid in de twintigste eeuw niet genoemd wordt.¹² Daar probeert deze scriptie dan ook een verandering in aan te brengen. De casus Lotte Stam-Beese

⁷ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 8.

⁸ Museum Rotterdam, 'Een ode aan de vrouwen van toen, voor de vrouwen van nu', <https://museumrotterdam.nl/tentoonstellingen/vrouwen-van-rotterdam> (24 april 2017).

⁹ Erica Smeets-Klokgieters, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB* 116 (2017) 1, 43-57.

¹⁰ Hanneke Oosterhof, 'Life and work of the German-Dutch architect Lotte Stam-Beese', <https://www.tue.nl/universiteit/faculteiten/bouwkunde/onderzoek/onderzoeksprogrammas/living-cities/research/phd-and-postdoc-projects-aude/life-and-work-of-the-german-dutch-architect-lotte-stam-beese/> (29 juni 2017).

¹¹ Het Nieuwe Instituut, 'Feminismen in de architectuur' (versie 6 april 2017), https://collectie.hetnieuweinstituut.nl/sites/default/files/feminismen_print_14mb.pdf (2 juli 2017).

¹² Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*.

zal in dit onderzoek als prisma dienen om een ander perspectief te bieden op de toegankelijkheid voor vrouwen tot de architecturale sector in de eerste helft van de twintigste eeuw.

1. Thick description, het belang van context binnen geschiedenis

Het onderzoek naar Stam-Beese is gedaan naar het idee van een thick description. In dit hoofdstuk zal dieper worden ingegaan op de oorsprong van de thick description theorie. De theorie wordt uitgelegd en de verscheidene manieren waarop deze methode van onderzoek gebruikt is binnen verschillende disciplines komt aan bod. Ook zullen de voornaamste gevallen van kritiek die in de afgelopen decennia op deze theorie geuit zijn aan bod komen en weerlegd worden met oog op het belang van thick description in dit onderzoek. Ten slotte volgt een uiteenzetting waarom voor dit onderzoek gebruik gemaakt is van de methode, hoe deze is toegepast en wat hiermee bereikt is.

Gyle, Geertz en Denzin

De term thick description werd in de jaren zestig bedacht door de Britse metafysisch filosoof Gilbert Ryle. In een aantal van zijn essays maakte hij onderscheid tussen een *thin description* en een thick description bij het analyseren van waarnemingen.¹³ Deze eerste vorm beschrijft louter wat het oog waarneemt, terwijl de tweede vorm zich focust op de context van de waarneming. Zo plaatst thick description de waarneming in een breder perspectief. Ryle legt dit in zijn essay *The Thinking of Thoughts. What is 'le Penseur' doing?* uit door een voorbeeld te geven over het knipperen van de ogen. Als men kijkt naar een eerste persoon die slechts knippert met zijn ogen en een tweede persoon die een bewuste knipoog geeft, lijken de bewegingen op het 'thinnest level of description'¹⁴ identiek. Echter als men het knipperen van de ogen in context plaatst, dan blijkt dat de tweede persoon een bewuste handeling uitvoert waaraan een boodschap hangt. Als een derde persoon spottend de knipoog van de tweede persoon imiteert, is de komische context pas duidelijk bij het gebruik van een thick description.¹⁵

Vanaf 1973 werd de term thick description een bekend en veelal gebruikt begrip in de wetenschappelijke wereld doordat de Amerikaanse cultureel antropoloog Clifford Geertz de filosofische theorie van Ryle toepaste binnen de etnografie.¹⁶

If ethnography is thick description and ethnographers those who are doing the describing, then the determining question for any given example of it [...] is whether it sorts winks from twitches and real winks from mimicked ones. It is not against a body of uninterpreted data, radically thinned

¹³ Gilbert Ryle, *Collected Papers 2, Collected Essays 1929-1968* (Londen 1971) 482-484.

¹⁴ Ryle, *Collected Papers 2*, 480.

¹⁵ *Ibidem*, 480-482.

¹⁶ Joseph G. Ponterotto, 'Brief Note on the Origins, Evolution, and Meaning of the Qualitative Research Concept Thick Description', *The Qualitative Report* 11 (2006) 3, 538-549, aldaar 539.

descriptions, that we must measure the cogency of our explications, but against the power of the scientific imagination to bring us into touch with the lives of strangers.¹⁷

Geertz maakte de voorbeelden van Ryle concreet in zijn antropologische studies. Hij ging op zoek naar de betekenis van bepaalde waarnemingen binnen menselijke culturen.

Believing, with Max Weber, that man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs, and the analysis of it to be therefore not an experimental science in search of law but an interpretive one in search of meaning. It is explication I am after, construing social expressions on their surface enigmatical.¹⁸

Geertz wilde door middel van thick description niet alleen verslag doen van waarnemingen door gedetailleerde beschrijvingen te geven, maar hij wilde ook dat hierdoor een breed beeld geschetst zou worden dat voor meer begrip van situaties en omstandigheden zou zorgen.¹⁹

Vanaf 1989 werd thick description geïntroduceerd binnen de sociologie, communicatie- en geesteswetenschappen door de Amerikaanse socioloog Norman K. Denzin. Hij kwam met een zelf geformuleerde definitie die als een aanvulling diende op de eerdere essays van Ryle en Geertz.

A thick description [...] does more than record what a person is doing. It goes beyond mere fact and surface appearances. It presents detail, context, emotion, and the webs of social relationships that join persons to one another. Thick description evokes emotionality and self-feelings. It inserts history into experience. It establishes the significance of an experience, or the sequence of events, for the person or persons in question. In thick description, the voices, feelings, actions, and meanings of interacting individuals are heard.²⁰

De thick description van de casus in dit onderzoek zal dus meer zijn dan alleen een biografisch verhaal over het leven van Stam-Beese. De acties en bedoelingen van Stam-Beese en de mensen om haar heen zullen worden blootgelegd, om op die manier haar bijzondere aanstelling te kunnen verklaren.

De kritische kijk op het gebruik van thick description

¹⁷ Clifford Geertz, *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York 1973) 16.

¹⁸ Geertz, *The interpretation of cultures*, 5.

¹⁹ Ibidem, 17.

²⁰ Denzin, *Interpretive interactionism*, 83.

Hoewel de verspreiding van thick description naar andere disciplines enerzijds getuigt van een breed gedragen interesse voor deze onderzoeksmethode, zijn anderzijds in de afgelopen decennia een aantal kritische stukken gepubliceerd over het belang en de geloofwaardigheid van zulk onderzoek. In 2006 reageerde politiek wetenschapper Chad Cyrenne kritisch op een onderzoek van Afrikanist Patrick Chabal en politiek wetenschapper Jean-Pascal Daloz. Zij maakten gebruik van thick description bij het uiteenzetten en vergelijken van politieke culturen.²¹ Het voornaamste punt van kritiek van Cyrenne was dat een onderzoeker niet zou kunnen vaststellen wanneer een beschrijving van een politieke cultuur compleet is. Cyrenne toont met een voorbeeld aan dat bij de vergelijking tussen twee individuen nooit de volledige of precieze gedachten, achtergronden of identiteiten achterhaald kunnen worden. Dit probleem vergroot zich wanneer Chabal en Daloz aan de hand van thick description hele culturen gaan vergelijken.²² Enerzijds klopt de kritiek van Cyrenne, omdat de gedetailleerdheid bij thick description van een hele cultuur eindeloos kan lijken en er geen zekerheid is wanneer er een maximum bereikt wordt. Anderzijds dient een onderzoeker dit te voorkomen door vooraf duidelijke kaders op te stellen en zich af te vragen of het onderzoek haalbaar is. Dit onderzoek naar de opportunity structures voor Stam-Beese is qua grootte niet vergelijkbaar met dat van Chabal en Daloz, maar hier geldt dat er naar meer volledigheid gestreefd wordt dan de bestaande historiografie tot nu toe biedt.

In 2007 schreef de Japanse socioloog Kei Yoshida een artikel waarin hij zich kritisch uitlaat over Geertz's thick description: 'So Geertz adopts a semiotic conception of culture, and an interpretive approach to study it. That is, Geertz tries to read culture as one would read a text; however, this clearly faces an important problem: what if multiple interpretations are possible (as seems highly likely)?'²³ Yoshida voegt hieraan toe dat Geertz wel aangeeft dat verschillende interpretaties ruimte geven voor debat, maar verwijt hem dat hij hiervoor geen standaarden aangeeft. Volgens Yoshida leidt dit tot een eindeloos debat, wat niet verhelderend zou werken. Binnen de geschiedwetenschap is een debat een vereiste om verschillende interpretaties omtrent een gebeurtenis aan te duiden en te bekritisieren. Het is de taak van een historicus om een interpretatie te geven van wat hij onderzoekt. Dit is dan ook in de geest van het historisme van Leopold von Ranke. 'The Rankean legacy is indeed confusing and ambiguous; however, given its seemingly infinite capacity to give rise to historiographical reflection and debate, it could as well be

²¹ Chad Cyrenne, 'Is Thick Description Social Science?', *Anthropological Quarterly* 79 (2006) 3, 531-540, aldaar 531-532.

²² Cyrenne, 'Is Thick Description Social Science?', 533-534.

²³ Kei Yoshida, 'Defending Scientific Study of the Social Against Clifford Geertz (and His Critics)', *Philosophy of the Social Sciences* 37 (2007) 3, 289-314, aldaar 292.

described as rich and complex.²⁴ Volgens Von Ranke diende de historicus de geschiedenis weer te geven ‘wie es eigentlich gewesen’²⁵. Zolang historisch onderzoek dat gebruik maakt van thick description er op gericht is om de context weer te geven zoals die geweest moet zijn, kan deze een toevoeging bieden aan het debat.

Het gebruik van thick description in dit onderzoek

Bij de casus Lotte Stam-Beese zijn de relaties met personen die zij heeft leren kennen in de fases voorafgaande aan haar baan bij de Dienst van belang gebleken, zoals uiteengezet zal worden in het volgende hoofdstuk. Bij de individuele benadering van Stam-Beese zijn er opportunity structures gevonden die de ontwikkelingen in haar carrière dan ook beter kunnen verklaren. In plaats van haar carrière te onderzoeken aan de hand van algemene discursive opportunity structures, kan het belang en de uniekheid van haar casus worden aangetoond vanuit haar persoonlijke material opportunity structures. Door het schrijven in de geest van een thick description komen deze duidelijker aan bod. Door net zoals Denzin op zoek te gaan naar de betekenis van de personen, gebeurtenissen en factoren uit haar leven kan er bepaald worden hoe groot hun invloed is geweest op haar aanstelling bij de Dienst. Dit scheidt tegelijkertijd een persoonlijker beeld van de toegankelijkheid voor vrouwen tot de architecturale sector in aanloop naar de wederopbouw in Rotterdam. De casus toont een andere kant van het verhaal in vergelijking met de literatuur over vrouwelijke architecten en de Rotterdamse wederopbouw in het algemeen. Vanwege het geringe aantal vrouwelijke architecten dat vóór 1950 actief is geweest, kan het benaderen van het vraagstuk omtrent toegankelijkheid voor vrouwen tot architecturaal onderwijs en de arbeidsmarkt in de jaren veertig aan de hand van de casus Stam-Beese een toevoeging vormen voor de bestaande historiografie.²⁶

²⁴ J.D. Braw, ‘Vision as Revision: Ranke and the Beginning of Modern History’, *History and Theory* 46 (2007) 4, 45-60, aldaar 60.

²⁵ Braw, ‘Vision as Revision’, 46.

²⁶ Ellen van Kessel en Marga S. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect, 1891-1966* (Rotterdam 1992) 87.

2. Lotte Stam-Beese, een vrouw met een sterk sociaal netwerk

Dit hoofdstuk vormt een analyse van de belangrijkste periodes uit het leven van Lotte Stam-Beese in aanloop naar haar carrière als stedenbouwkundige in Rotterdam. De belangrijkste personen, keuzes en gebeurtenissen die haar hebben gevormd tot stedenbouwkundige worden op chronologische volgorde uiteengezet. Hierbij vormen krantenartikelen, een kleine documentaire over haar leven en vooral hét naslagwerk over haar complete leven en oeuvre, samengesteld door Damen en Devolder, de belangrijkste bronnen waaruit de informatie is gehaald. Het uiteindelijke doel van dit hoofdstuk is om een gedetailleerde achtergrond te schetsen waarmee het bereiken van haar topbaan als stedenbouwkundige en de invloed van de personen om haar heen op een nauwkeurige manier kunnen worden geanalyseerd en in een groter kader kunnen worden geplaatst.

De invloed van het Bauhaus en de kennismaking met het Nieuwe Bouwen

In 1903 werd Lotte Stam-Beese in Silezië geboren. Op drieëntwintigjarige leeftijd zette zij haar eerste belangrijke stap die het verloop van haar verdere leven en carrière sterk zou beïnvloeden. Zij schreef zich in 1926 in voor een studie aan het Bauhaus te Dessau en was de eerste vrouw die hier een architectuuropleiding volgde.²⁷ Hoewel zij zich op het Bauhaus thuis voelde, moest zij gedwongen vroegtijdig stoppen met de opleiding vanwege een verhouding met haar toenmalig architectuurdocent Hannes Meyer.²⁸ Hij werd gedurende haar verblijf benoemd tot directeur van het Bauhaus en hanteerde 'een strak onderwijsprogramma, waarin functionaliteit, eerlijke constructie, standaardisering, collectivisme en wetenschappelijke analyse centraal staan. Een sociale missie, het werken in dienst van de samenleving, is [...] daarbij een absolute voorwaarde.'²⁹ Deze waarden zouden samen met de andere lessen uit de jaren 1926-1929 aan het Bauhaus het ontstaan van de kenmerkende denkwijze van Stam-Beese verklaren.³⁰ Volgens Damen en Devolder werd Stam-Beese samen met haar medestudenten door Meyer in het diepe gegooid en liet hij haar op het niveau van een ingenieur meewerken aan zijn projecten.³¹ Zo heeft zij in haar laatste jaar aan het Bauhaus meegewerkt aan het beroemde schoolgebouw van de Deutscher Gewerkschaftsbund in Bernau, dat door Meyer ontworpen werd.³²

²⁷ Het Nieuwe Instituut, 'Feminismen in de architectuur' (versie 6 april 2017), https://collectie.hetnieuweinstituut.nl/sites/default/files/feminismen_print_14mb.pdf (2 juli 2017).

²⁸ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 10-12.

²⁹ *Ibidem*, 11.

³⁰ *Ibidem*, 10-11.

³¹ *Ibidem*.

³² Max van Rooy, 'Niemand weet wat een menselijke woning inhoudt. De naoorlogse woonwijken van Lotte Stam-Beese in Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 23 april 1993.

Opvallend is het feit dat ondanks Meyer getrouwd was, zijn relatie met Stam-Beese nog een aantal jaar stand hield. In 1929 raakte zij werkzaam bij het bureau van Meyer in Berlijn, als tegemoetkoming voor haar gedwongen vertrek bij het Bauhaus. Door onenigheden met Meyer vertrok Stam-Beese datzelfde jaar naar Wenen waar ze werkzaam raakte in een museum dat geleid werd door een oud gastdocent van het Bauhaus, Otto Neurath, bedenker van het *International System Of Typographic Picture Education*. Hier zou zij geen noemenswaardig werk verrichten, net als bij het bureau van Hugo Häring. Bij Häring is zij wel in contact gekomen met grootse architecten en maakte zij van dichtbij mee hoe hij werkte aan het ontwerp van een van de eerste grote wijken met strokenverkaveling in Berlijn. Deze techniek zou zij toepassen in haar Rotterdamse oeuvre. Stam-Beese besloot te verhuizen naar Brno in het voormalig Tsjechoslowakije waar zij, op aanbevelen van oud gastdocent aan het Bauhaus, Karl Teige, als 'Entwurfsarchitektin'³³ werd aangenomen op het bureau van Bohuslav Fuchs, een groot architect binnen het Nieuwe Bouwen, een grote architectonische stroming in de twintigste eeuw.³⁴ Na een half jaar en zes projecten krijgt ze de kans om met Meyer in Moskou te gaan werken. Deze grijpt ze aan, maar dit pakte niet uit hoe zij hoopte. In 1931 kregen Stam-Beese en Meyer een zoon genaamd Peter. Meyer heeft een enorme invloed gehad op de vorming van Stam-Beeses interesses en eerste ervaringen als architect en speelde ook in haar privéleven een grote rol totdat in 1933 hun relatie tot een einde kwam.³⁵

Krantenartikelen en de historiografie omtrent Stam-Beese bevestigen dat zij gedurende haar reizen veelal in contact kwam met een aantal invloedrijke geleerden en architecten waar zij ervaring bij opdeed. Na de breuk met Meyer werd ze in 1933 verliefd op de geroemde Nederlandse architect Mart Stam, die toendertijd ook een getrouwd man was, met wie ze in 1934 zou trouwen. Stam, die ze ontmoette in het Oekraïense Charkov, was net als de andere architecten die ze had leren kennen een aanhanger van het Nieuwe Bouwen.³⁶ Stam-Beese raakte dankzij Stam betrokken bij de zogenaamde May-brigade, een groep architecten van het Stadtbaurat Ernst May in Frankfurt. Deze brigade kreeg de opdracht om zevenhonderdduizend arbeidersgezinnen van huisvesting te voorzien.³⁷ Stam-Beese werkte hierbij aan verkavelingen, woonblokken en scholen voor de stad Orsk, allen onderdeel van het grote *Standardgorproject*.³⁸ Op deze manier deed zij buitengewone ervaringen op en ontwikkelde ze haar eigen stijl, aldus Damen en Devolder.³⁹ Het Bauhaus stond aan

³³ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 14.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, 12 en 16.

³⁶ Ibidem, 13-15.

³⁷ Max van Rooy, 'Architect in Siberië', *NRC Handelsblad*, 16 maart 1979.

³⁸ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 18.

³⁹ Ibidem.

de basis van veel contacten die zij onderhield en de stedenbouwkundige projecten waar zij aan mee heeft gewerkt tot aan 1934. In dat jaar vertrok zij na onenigheid met de Russische autoriteiten samen met Mart Stam naar Nederland.⁴⁰

Mogelijkheden in Nederland

In 1934 begonnen Stam-Beese en Stam samen het architectenbureau 'Stam en Beese architecten' in Amsterdam. Een jaar later werd hun dochter Ariane geboren. Voor zowel Mart Stam als Lotte Stam-Beese was dit hun tweede kind.⁴¹ Volgens kunsthistoricus Marjan Groot kon Stam-Beese zich in hun bedrijf niet goed door ontwikkelen als architect en vielen onder haar werkzaamheden voornamelijk het ontwerpen van meubelen, tentoonstellingsprojecten en grafisch werk. Groot omschrijft de vooroorlogse architecturale sector in Nederland als een mannelijk vakgebied.⁴² Stam-Beese zocht daarom in deze periode naar andere middelen om zich met architectuur bezig te kunnen houden. Zo schreef ze vanaf 1935 met regelmaat artikelen voor *de 8 en Opbouw*, een tijdschrift voor leden van de twee Nieuwe Bouw georiënteerde architectenverenigingen Opbouw en de 8.⁴³ In datzelfde jaar kreeg hun bureau ook de grootste opdracht tot dan toe. De Nederlandse architect Willem van Tijen was een bewonderaar van Mart Stam en vroeg of het echtpaar een ontwerp voor een aantal woningen aan de Amsterdamse Anthonie van Dijkstraat wilden maken. Stam-Beese was hierbij verantwoordelijk voor de indeling en het interieur.⁴⁴

Stam-Beese beschikte over veel architecturale en stedenbouwkundige ervaring, maar had door haar vroegtijdige vertrek bij het Bauhaus nooit een diploma gehaald. Daarom begon zij in 1940 op 37-jarige leeftijd nog aan een opleiding tot architect aan het Voortgezet en Hoger Bouwkundonderricht (VHBO) in Amsterdam. Zonder diploma was het vrijwel niet te bewerkstelligen om architect te worden in Nederland.⁴⁵ Damen en Devolder spreken van een 'voorbereide reorganisatie van de vakgemeenschap waarmee de Bond voor Nederlandse Architecten nog voor het eind van 1940 niet-gediplomeerden definitief uit de beroepswereld wil weren.'⁴⁶ Stam-Beese werd toegelaten, omdat zij over een uniek CV beschikte door haar jaren aan het Bauhaus en haar werk in Berlijn, Brno en de stedenbouwkundige projecten met Mart Stam in Orsk. Bij aanvang van haar

⁴⁰ Herman Selier, 'Het leven van architecte Lotte Stam-Beese. Weg met het individualisme', *NRC Handelsblad*, 24 februari 1989.

⁴¹ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 20-21.

⁴² Marjan Groot, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940* (Rotterdam 2007) 417.

⁴³ Groot, *Vrouwen in de vormgeving*, 458.

⁴⁴ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 20-21.

⁴⁵ *Ibidem*, 24.

⁴⁶ *Ibidem*.

studie ontstonden al huwelijksproblemen. De combinatie van de studie en zorg voor twee kinderen legde nog meer druk op het huwelijk. Toen ze erachter kwam dat Stam overspel pleegde vroeg Stam-Beese een echtscheiding aan.⁴⁷ Opvallend hierbij is dat zij de achternaam van haar man hield. Met zicht op een diploma was dit verstandig, omdat Stam een bekend figuur was en affiliatie met deze naam goed kon uitpakken voor een beginnend zelfstandig vrouwelijk architect in Nederland.⁴⁸

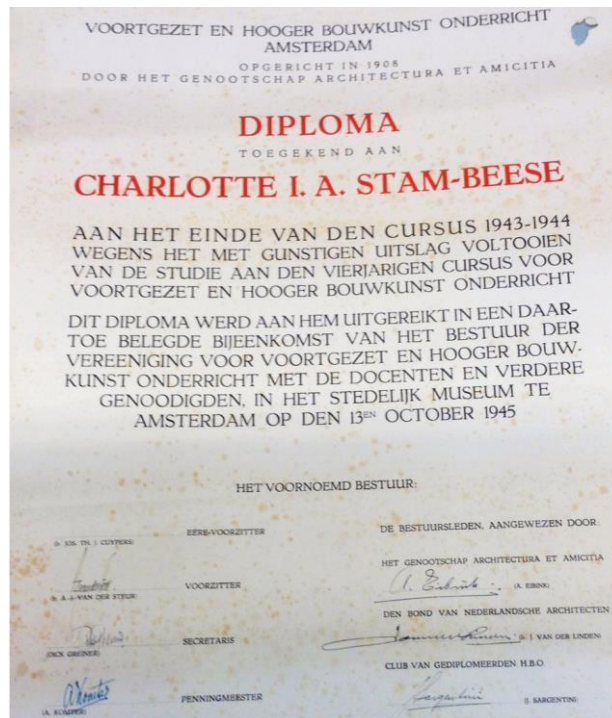
De scheiding met Stam zorgde wel voor een verhoogde studiedruk voor Stam-Beese. Om het huishouden met twee kinderen te financieren was ze genoodzaakt de baan als revisietekenaar aan te nemen, die Ben Merkelbach, destijds voorzitter van de 8, haar aanbood. Hierdoor bleef er weinig tijd over voor haar afstudeerproject. Als begeleider bij dit project hadden de vierdejaarsstudenten gekozen voor Willem van Tijen. Uiteindelijk studeerde zij in 1945 af, hoewel haar opdracht niet compleet was uitgevoerd. Van Tijen, die Stam-Beese al aan het werk gezien had bij het woningproject in Amsterdam, was in tweede instantie zeer onder de indruk van de inhoud van haar project. Hij liet Stam-Beese slagen, maar op zijn advies maakte zij, na het ontvangen van haar diploma, het project alsnog af. 'Hij [Van Tijen] vond het in eerste instantie niets, was furieus, stampte met zijn stok op de grond en verscheurde de tekeningen. Later is ze toch bij hem afgestudeerd'.⁴⁹ Een vrouw die een diploma haalde aan het VHBO was een bijzondere gebeurtenis, dat blijkt alleen al uit het feit dat het standaard format van de diploma's spreekt over het diploma dat is uitgereikt aan 'hem' (zie figuur 1).⁵⁰

⁴⁷ Ibidem, 24, 26-27.

⁴⁸ RTV Rijnmond, 'Rotterdammers van formaat: Lotte Stam' (versie 30 augustus 2013), <http://www.rijnmond.nl/nieuws/106946/Rotterdammers-van-Formaat-Lotte-Stam> (19 april 2017) 11'54"-11'25".

⁴⁹ Herman Moscoviter, 'Wim van Tijen, de peetvader van de woningwetwoning', *Het Vrije Volk*, 19 maart 1988.

⁵⁰ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 28.

Figuur 1. Het VHBO diploma van Lotte Stam-Beese uit 1945.⁵¹

Vanwege het doorzettingsvermogen van Stam-Beese en de uitzonderlijke kwaliteit van haar werk en eerdere ervaring besloot de secretaris van het VHBO, B.T. Boeyinga, een aanbevelingsbrief te schrijven aan Cornelis van Traa, hoofd van het Adviesbureau Stadsplan Rotterdam (ASRO) en directeur van de Dienst Stadsontwikkeling. Stam-Beese had eerder tevergeefs gesolliciteerd bij het ASRO, maar Van Traa had Boeyinga gevraagd om zijn ogen open te houden voor architecten die van toegevoegde waarde konden zijn voor de Dienst.⁵² Boeyinga schreef daarom naar van Traa:

Er is iets in die vrouw tot ontwikkeling gekomen. Verleden jaar kreeg zij het diploma HBO. Niettegenstaande zij haar werk niet "af" had, heeft Van der Steur [A.J., voorzitter van het VHBO-bestuur] haar werk bij de diploma-uitreiking reeds zeer waarderend besproken. Nu kwam zij bij mij met de tekening van het opnieuw geheel doorgewerkt ontwerp. Ik heb daar grote bewondering voor. Het blijkt dat zij bij het VHBO iets geleerd heeft. En dat betreft niet alleen haar werk, maar ook in persoon is iets ten gunste gewijzigd (...) Ik geloof heus dat als je haar goed leert kennen, je haar zult waarderen en ook zeker wat aan haar zult hebben.⁵³

⁵¹ Hanneke Oosterhof, 'Iets uit het niets maken. Architect Lotte Stam-Beese in de Sovjet-Unie en het naoorlogse Rotterdam' (versie 18 november 2015), <http://repository.tue.nl/860651> (3 juli 2017).

⁵² Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 29.

⁵³ Het Nieuwe Instituut, Archief Academie van Bouwkunst, Brief B.T. Boeyinga aan C. van Traa, 3 mei 1946. Geciteerd in: Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993) 29-30.

De woorden van Boeyinga zorgden ervoor dat Van Traa zijn beslissing om haar niet aan te nemen in het verleden heroverwoog. In 1946 werd Stam-Beese alsnog door Van Traa aangenomen. Zij mocht aan het werk gaan als stedenbouwkundig architect bij de Dienst Stadsontwikkeling te Rotterdam.⁵⁴

Het feit dat zij een vrouw was, maakte binnen de dienst niet uit, omdat zij juist om haar rijke ervaring de voorkeur kreeg. 'Als vakvrouw dwingt ze dan ook respect af bij haar collega's.'⁵⁵ Uit het boek van Damen en Devolder blijkt dat Stam-Beese zelf meer moeite had om de ideeën van haar collega's een kans te geven. Zo werd zij door Paul Gorter, een stedenbouwkundige die samen met Stam-Beese bij de dienst werkte, omschreven als 'een niet bepaald innemende persoonlijkheid die er jaren over deed om er achter te komen dat ook haar collega's wel iets waardevols hadden in te brengen'.⁵⁶ Hieruit blijkt dat Stam-Beese zelfverzekerd was over haar kwaliteiten als stedenbouwkundige en dat zij niet in een milieu opereerde waar men twijfelde aan haar capaciteiten als vrouw. Uit een interview met Gorter komt naar voren dat zij haar eerdere ervaring ook vaak benoemde als iemand haar plannen van kritiek wilde voorzien. 'Keer op keer zal zij haar collega's met de neus op de plannen voor Orsk, Makejewka en Magnitogorsk drukken om duidelijk te maken op welke stedenbouwkundige ontwerpprincipes haar plannen voor de wijken Kleinpolder, Pendrecht, Het Lage Land en Ommoord zijn gebaseerd.'⁵⁷ De waardering binnen de Dienst voor Stam-Beese blijkt onder meer uit het feit dat zij al snel tot stedenbouwkundig hoofdarchitect werd benoemd.⁵⁸

Wat opmerkelijk is aan haar baan bij de Dienst, is dat Stam-Beese hierdoor financieel onafhankelijk werd. Waar na de Tweede Wereldoorlog de algemene tendens was dat vrouwen als huisvrouw moesten fungeren, wist zij als gescheiden vrouw en moeder van twee kinderen een hoge functie te bekleden binnen de architecturale sector in Rotterdam.⁵⁹ Als er gekeken wordt naar de casus van Stam-Beese dan lijkt de wijze hoe zij de overwegend mannelijke architecturale sector betreedt uniek. Het aantal afgestudeerde actieve architecten was in de jaren veertig niet groot.⁶⁰ Stam-Beese gaf zelf aan dat zij graag werkte om een doel te bewerkstelligen, dat had zij geleerd tijdens haar periode in Rusland. 'Dat heb ik nog één keer op die manier meegemaakt in 1946 in

⁵⁴ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 30.

⁵⁵ *Ibidem*, 31

⁵⁶ Herman Selier, 'Interview met Paul Gorter', 15 en 21 februari 1990. Geciteerd in: Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993) 30.

⁵⁷ Herman Selier, 'Interview met Paul Gorter', 15 en 21 februari 1990. Geciteerd in: Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993) 30.

⁵⁸ Kim Zweerink (red.), *Pendrecht. Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1948-1958)* (Rotterdam 2004) 12.

⁵⁹ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 33.

⁶⁰ Kessel en Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler*, 87.

Rotterdam met Van Traa, bij de opbouw van de binnenstad van Rotterdam. Ook toen had je een ideaal: wij willen die stad weer tot leven brengen.⁶¹ Het woningtekort dat in de wederopbouw werd aangepakt bood Stam-Beese de kans die zij zelf ook zocht.

⁶¹ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 33.

3. Veranderende mogelijkheden in Rotterdam

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de stedenbouwkundige problemen en oplossingen in de stad Rotterdam in de aanloop naar het toetreden van Stam-Beese tot de Dienst. Via deze weg kan er meer gezegd worden over de omstandigheden en mogelijkheden die haar rol als stedenbouwkundige in perspectief kunnen plaatsen. Het bombardement van het stadscentrum van Rotterdam staat hierbij centraal. Allereerst legt het hoofdstuk de focus op het decennium voor het bombardement (1930-1940). Vervolgens wordt er aandacht besteed aan de betekenis van het bombardement op het stadscentrum van Rotterdam in 1940. Ten slotte worden de belangrijke punten van het wederopbouwplan van Rotterdam uit 1946 uiteengezet. Door een gedetailleerde omschrijving te geven van de gebeurtenissen, wederopbouwplannen en ontwikkelingen in de jaren die voorafgingen aan het werk van Stam-Beese als stedenbouwkundige bij de Dienst, ontstaat er een beter overzicht van de veranderende opportunity structures in Rotterdam. Dit is van belang voor het vormen van een breder begrip voor het aanstellen van Stam-Beese als stedenbouwkundige in Rotterdam.

Stedenbouwkundige problemen in aanloop naar 1940

In tegenstelling tot andere steden groeide Rotterdam in de negentiende eeuw door de economische ontwikkeling in een hoog tempo. De uitbreiding van de stad werd volgens stedenbouwkundige Reinder Blijstra hierbij gekenmerkt door verval in de architectuur.⁶² Dit leidde in het centrum op meerdere plekken tot problemen.

Het stedenbouwkundig probleem was feitelijk al duidelijk vanaf het moment dat de Coolingsingel tot boulevard bestemd werd. Door deze ingreep ontstond aan de kop, in het midden en aan de basis behoefte aan oplossingen voor wat een “verkeersprobleem” werd genoemd, maar feitelijk ook een monumentaal probleem in het stadsbeeld was.⁶³

Hoewel Rotterdam over een aantal gedistingeerde architecten beschikte, leken deze niet tot goede oplossingen te kunnen komen voor de stedenbouwkundige complicaties. Blijstra onderzocht of er voor de oorlog sprake was van een ‘Rotterdamse school’⁶⁴. Ondanks dat het Nieuwe Bouwen in Nederland door verenigingen als Opbouw en de 8 aan populariteit toenam, concludeert Blijstra dat

⁶² Reinder Blijstra, *Rotterdam. Stad in beweging* (Amsterdam/Rotterdam 1965) 12.

⁶³ Rob Dettingmeijer, *Open stad. Planontwikkeling, stedenbouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen* (Utrecht 1988) 232.

⁶⁴ Blijstra, *Rotterdam. Stad in beweging*, 35.

dit in de Rotterdamse stedenbouwkunde niet tot een Rotterdamse school geleid heeft.⁶⁵

Een "Rotterdamse school" is helaas voor de oorlog niet ontstaan; de kansen hiertoe waren in Bijdorp aanwezig, doch doordat men de vooraanstaande architecten van Rotterdam, zoals Van den Broek, de Kraayvangers, Brinkman en v. d. Vlugt, Van Tijen, Granpré Molière, Kok en Verhagen, Oud, te weinig opdrachten heeft gegeven, is deze wijk te zeer in handen gebleven van ondeskundigen.⁶⁶

Het bombardement

In het centrum van Rotterdam zijn tot op heden de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog goed zichtbaar. Op 14 mei 1940 werd het centrum van de stad door de Duitse vijand gebombardeerd. Bij dit bombardement werden circa vijfentwintigduizend woningen verwoest en door het bombardement op Rotterdam West in 1943 groeide het totaal aantal verwoeste woningen tot ruim achtentwintigduizend. Als gevolg van de oorlog werden ruim honderdduizend Rotterdammers dakloos, waarmee er een grote vraag naar huisvesting ontstond.⁶⁷

In naam van een ieder die het leven liet, of alleen achter is gebleven, toen helsfluitende inktvlekken op een onbeschreven stad geschiedenis schreven. Niemand vond de dood die dag, want er werd niet naar gezocht, men leefde slechts in een tot resten geblazen veste die tot dan toe dapper vocht.⁶⁸

Bovenstaand citaat uit een tekst van Derek Otte is afkomstig uit een videoportret ter herdenking aan het bombardement, maar ook ter ere van het vijfenzeventig jarig bestaan van de wederopbouw van Rotterdam. De huidige generatie Rotterdammers lijkt in te zien dat het bombardement ook bepaalde mogelijkheden heeft geboden voor de groei en verbetering van de stad. Zo spreekt Otte later in het fragment over een reïncarnatie van de stad.

Handen naar de hemel geheven, zonder hart geen reanimatie, maar als de stad die dag overleed vormde zij het bewijs van reïncarnatie. Zij die van handen naar de hemel naar klauwen uit de mouwen gingen, die van afgrijzen naar oprijzen en van rouwen naar bouwen gingen.⁶⁹

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem, 37.

⁶⁷ Ibidem, 43.

⁶⁸ Derek Otte, 'In naam van Rotterdam', (versie 10 mei 2015) <https://www.youtube.com/watch?v=dGs-6lC8hzl> (20 april 2017) 0'49"-1'09".

⁶⁹ Otte, 'In naam van Rotterdam', (versie 10 mei 2015) <https://www.youtube.com/watch?v=dGs-6lC8hzl> (20 april 2017) 1'10"-1'28".

De wederopbouw

Uit de historiografie omtrent de Rotterdamse architectuur en stedenbouw blijkt dat de verantwoordelijken voor de wederopbouw al gauw doorhadden dat het bombardement veel nieuwe mogelijkheden bood. Zo zei stedenbouwkundige Wim van Es: 'Ondanks het drama ontstond er met name in vakkringen bijna een sfeer van welbehagen. Om het eens grof te zeggen: Dat hebben die Moffen toch mooi voor ons gedaan! De binnenstad van toen werd ook door de meeste Rotterdammers zelf als lelijk ervaren.'⁷⁰ Het bombardement bood de stad een mogelijkheid om stedenbouwkundige problemen op te lossen. Vrijwel direct na het bombardement kreeg de mannelijke stadsarchitect W.G. Witteveen de opdracht om een wederopbouwplan te maken. Tijdens de oorlog werd er vooral puin geruimd en bleef zijn plan lang op tafel liggen.⁷¹ De gebouwen die nog hersteld konden worden, werden op de Laurenskerk en het Schielandshuis na, alsnog gesloopt om met een schone lei te kunnen beginnen.⁷²

Na de bevrijding in 1945 werd het plan van Witteveen aan de kant geschoven en kreeg zijn assistent, Cornelis van Traa, de kans om een basisplan te maken voor de wederopbouw van het centrum. Dit basisplan *Herbouw Binnenstad Rotterdam* werd in 1946 aangenomen en zou gekenmerkt worden door een scheiding van functies. In het centrum zouden voornamelijk kantoren en winkels komen. De grootschalige industrieën zouden hierdoor uit het centrum verdwijnen. De woningbouw zou bij de wederopbouw door deze scheiding van functies niet meer in het centrum plaatsvinden. De nieuwe huisvesting van ruim honderduizend Rotterdamse burgers zou volgens het plan van Van Traa voornamelijk uitgevoerd worden in buitenwijken. Van Traa, die in 1946 directeur werd van de Dienst Stadsontwikkeling, besloot om deze buitenwijken door de Dienst te laten ontwerpen.⁷³ Van Traa was wel nog op zoek naar versterkingen voor zijn team en correspondeerde daarom met de secretaris van het VHBO, B.T. Boeyinga, die op zijn beurt Lotte Stam-Beese naar voren schoof als geschikte kandidaat.

De wijkgedachte

Tijdens de Tweede Wereldoorlog deden Alexander Bos, die fungeerde als directeur van de Dienst

⁷⁰ Hans Horsten, 'Een schone lei Rotterdam vijftig jaar trots op de Wederopbouw', *De Volkskrant* (versie 28 juni 1995), <http://www.volkskrant.nl/archief/een-schone-lei-rotterdam-vijftig-jaar-trots-op-de-wederopbouw~a386860/> (21 april 2017).

⁷¹ U. Barbieri e.a., *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981* (Amsterdam 1981) 11.

⁷² Rotterdam festivals, 'Factsheet 75 jaar Rotterdamse wederopbouw' (versie 12 februari 2015), <http://www.rotterdamfestivals.nl/Assets/Uploads/Documents/Factsheet%20wederopbouw.pdf>, 1 (21 april 2017).

⁷³ Barbieri e.a., *Stedebouw in Rotterdam*, 11.

Volkshuisvesting, Willem van Tijen en tien anderen onderzoek naar de eisen die gesteld moesten worden aan de nieuwe stadsgemeenschap. Het boek dat zij publiceerden, *De Stad der toekomst, de toekomst der stad*⁷⁴, beschrijft waarom Rotterdam een gemis aan gemeenschapsbesef had in die tijd. Er zou sprake zijn van een wederzijdse isolatie van sociaal-culturele groepen.⁷⁵

Het vertoont zich als individualisme en materialisme, als gemis aan gemeenschapsbesef, levensvreugde en cultuur - een aantal geestelijke verschijnselen, die alle in hun onderling verband weer samenhangen met de economische ongebondenheid, het commercialisme en de overheersing van het technisch-industriële element in onze beschaving.⁷⁶

Van Tijen en Bos geven in hun boek een oplossing om de mensen in Rotterdam weer dichter tot elkaar te brengen. Zij introduceren de wijkgedachte, een begrip dat bij de plannen van Van Traa de kern ging vormen. Over de wijkgedachte zeggen Van Tijen en Bos in hun onderzoek het volgende:

De nieuwe stad zal het beeld moeten vertonen van een gedecentraliseerde eenheid, een geheel van duidelijk van elkander afgescheiden wijken, elk met een eigen karakter en een eigen sociaal-culturele werkingssfeer. Eerst in een stad, die aldus zal zijn samengesteld uit een aantal kleinere overzichtelijke levensgemeenschappen, zal de stadsbewoner sfeer vinden, waarbinnen zijn sociale en culturele strevingen zich kunnen verwezenlijken, en pas daarin zal zich een eenheid van levensstijl kunnen ontwikkelen, die de grondslag kan zijn van een nieuwe stedelijke cultuur.⁷⁷

Zij geven aan dat de samenhang van burgers op stadsniveau beter tot uiting komt als burgers zich eerst op wijkniveau verbonden voelen. Zij benadrukken hiermee het belang van de wijken die gebouwd zouden worden door de Dienst Stadsontwikkeling.

Kortom, in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog creëerde de groei van Rotterdam steeds meer stedenbouwkundige problemen. Het bombardement zorgde ervoor dat deze gebreken met het wederopbouwplan van Van Traa opgelost konden worden. Om haar burgers weer te kunnen huisvesten werd er besloten om nieuwe wijken te laten ontwerpen. Hiervoor zocht Van Traa nog stedenbouwkundigen die hier ervaring in hadden en die zich konden vinden in de wijkgedachte van Van Tijen en Bos. Een probleem hierbij was dat er in Nederland geen opleidingen waren die zich richtten op stedenbouwkunde. Aangezien Stam-Beese vanuit haar tijd in het buitenland wel

⁷⁴ Alexander Bos e.a., *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (Rotterdam 1946).

⁷⁵ Blijstra, *Rotterdam. Stad in beweging*, 202.

⁷⁶ Ibidem, 202-203.

⁷⁷ Ibidem, 203.

stedenbouwkundige ervaring met zich meebracht, zou zij in het gewenste profiel van de Dienst passen.

4. Opportunity structures voor vrouwen in de architecturale sector in de jaren veertig

Om de uniekheid van de casus van Stam-Beese aan te kunnen tonen is het belangrijk om deze in de juiste context te plaatsen. Daarom plaatst dit hoofdstuk de casus in het ontwikkelingsproces van discursive opportunity structures voor vrouwen die willen toetreden tot de architectuur. Dit hoofdstuk gaat dieper in op de mogelijkheden voor vrouwen om net als Stam-Beese de architectuur te betreden in de jaren veertig van de twintigste eeuw. Uit het biografische hoofdstuk bleek dat zij in Nederland als gehuwde vrouw en moeder begon aan haar studie aan het VHBO in 1940. Na haar scheiding werd zij als alleenstaande vrouw met twee kinderen in 1946 aangenomen als stedenbouwkundige bij de Dienst. Dit hoofdstuk toont aan in hoeverre deze ontwikkelingen passen binnen de algemene tendens omtrent de toegankelijkheid voor vrouwen tot architecturale opleidingen in de periode 1914-1945 en de algemene arbeidsmarkt in de periode 1945-1955. Tevens zal er een zo compleet mogelijk overzicht gegeven worden van vrouwen die in de periode 1914-1955 actief zijn geweest binnen de architecturale sector.

Toetreding tot architecturale studies 1914-1950

Margaret Staal-Kropholler, die gezien wordt als de eerste vrouwelijke architect in Nederland, begon in 1914 aan het VHBO. In 1910 had zij al een cursus bouwkunde gevolgd in Haarlem.,⁷⁸ Zij wist, evenals Alida van Waveren later in 1926, de studie slechts twee jaren vol te houden. Zij vormden de eerste twee vrouwen die werden toegelaten tot de studie aan het VHBO.⁷⁹ Toen in het cursusjaar 1940-1941 Lotte Stam-Beese zich inschreef bij de studie vormde zij de enige vrouw op het VHBO. Twee jaar later was er sprake van het grootste aantal vrouwen dat tegelijk deelnam aan de opleiding. Het betrof de eerstejaars Cora Chaillet, E. van Blerkom, E.J. Kuyper en ouderejaars Lotte Stam-Beese.⁸⁰ Toen Stam-Beese in 1945 afstudeerde, was zij niet de eerste vrouw die een diploma van het VHBO ontving. J.F. Pot-Keegstra rondde eerder in 1934 als eerste vrouw het VHBO af.⁸¹ Volgens het naslagwerk van de geschiedenis van het VHBO, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008*, dat is samengesteld door Dave Wendt, zijn er na het cursusjaar 1943-1944 tot aan 1950 geen nieuwe vrouwen meer geweest die zich inschreven. Er kan geconcludeerd worden dat Stam-Beese tot een select gezelschap van vrouwen behoorde dat zich had ingeschreven en werd

⁷⁸ Van Kessel en Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect*, 14.

⁷⁹ Dave Wendt (red.), *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008* (Rotterdam 2008) 49.

⁸⁰ Wendt (red.), *Academie van Bouwkunst*, 82

⁸¹ *Ibidem*, 67.

toegelaten tot het VHBO. Als één van de weinigen wist zij ook een diploma te behalen aan deze instelling.

Toegang tot de arbeidsmarkt

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werd de maatschappij gekenmerkt door het burgerlijk huwelijksideaal. Er was een huisvrouwenmodel ontstaan wat inhield dat de gehuwde vrouw vrijwel niet meer actief was op de arbeidsmarkt. In 1947 bedroeg het percentage huisvrouwen onder alle gehuwde vrouwen tussen de vijftien en vierenzestig jaar achtennegentig procent.⁸² Vrouwen werden opgevoed met het idee dat alleen zij de verantwoordelijkheid droegen over het huishouden en het opvoeden van de kinderen.⁸³ Na de oorlog had de vrouw binnen de gezinspolitiek namelijk twee functies. Enerzijds diende zij zorg te dragen voor het herstel van de oude gezinsverhoudingen die tijdens de oorlog waren aangetast. Anderzijds moest zij haar kinderen en man voorbereiden op het industrialisatieproces.⁸⁴ Binnen de Nederlandse politiek was vrijwel iedereen groot voorstander van dit gezinsideaal. De overheid voerde daarom in 1947 een ministeriële richtlijn in die stelde dat voor 1 januari 1950 alle gehuwde vrouwelijke ambtenaren ontslagen moesten zijn. In navolging van de overheid introduceerde ook het bedrijfsleven de regel die bepaalde dat een huwelijk voor vrouwen ontslag zou betekenen.⁸⁵ Deze richtlijn zou in 1955 worden afgeschaft.⁸⁶

Na de oorlog werden gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt verdrongen. De algemene consensus was dat ongehuwde vrouwen in navolging van het burgerlijk huwelijksideaal een partner moesten gaan zoeken. Tevens werd het huisvrouwenmodel aangevuld door het kostwinnersmodel. Dit hield in dat er maatregelen werden genomen om van de man in het gezin de enige kostwinner te maken.⁸⁷ Voor gescheiden vrouwen was het in de jaren veertig hierdoor niet makkelijk om rond te komen. In 1947 vormden vrouwen die gescheiden waren circa 1,2 procent van de vrouwelijke bevolking boven de veertien jaar. Volgens politicologe Els Blok kwamen financiële moeilijkheden voor deze groep voort uit het feit dat bij het vaststellen van het loon de vrouw vaak gerekend werd tot bijverdiener in het gezin.⁸⁸ Zij geeft tevens aan dat de ongehuwde vrouw last ondervond van dubbele discriminatie. Allereerst had de vrouw een slechtere economische positie dan de man. Ten

⁸² Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 136.

⁸³ Anneke Ribberink, *Feminisme. Politiek veelstromenland* (Leiden 1987) 27.

⁸⁴ Jeanne de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Amsterdam 1989) 169.

⁸⁵ Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, 48.

⁸⁶ Ribberink, *Feminisme*, 26.

⁸⁷ Pott-Buter en Tijdens (red.), *Vrouwen*, 137.

⁸⁸ Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, 90-91.

tweede werd er op haar neergekeken door de gehuwde vrouw, omdat zij ongehuwd was en dit tegen het huwelijksideaal in ging.⁸⁹

Vrouwelijke architecten tot aan 1950

Hoewel er veel werken zijn geschreven over de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen, blijft het tekenend dat er in belangrijke werken geen vermelding wordt gemaakt van de vrouwelijke deelname aan de architecturale sector. In het naslagwerk van vrouwenarbeid deskundige Kea Tijdens en econoom Hettie Pott-Buter, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, wordt bijvoorbeeld wél gesproken over vrouwen in sectoren als de geneeskunde, het onderwijs en de textielindustrie, maar wordt er geen enkele verwijzing gemaakt naar de architecturale sector.⁹⁰ Uit onderzoek van Margaret Staal-Kropholler gedurende de jaren 1949-1951 blijkt echter dat er naast Stam-Beese toch een aantal vrouwelijke architecten actief zijn geweest in de periode 1920-1951. Om een beeld te creëren van het aantal afgestudeerde vrouwelijke architecten in Nederland tot aan de jaren vijftig is het nuttig dit overzicht van vrouwen te tonen en hierbij eveneens het jaar waarin zij werkzaam raakten binnen de architecturale sector te vermelden. Het betreft hier Bep Einthoven-Zeeman (1920), Sophie Heijting (1923), Co Mulder (1926), J. Kammer-Kret (1931), Willy Jansen (1931), W. van den Broek-d'Obrenan (1934), A.P. Rood-van Rijswijk (1934), J.F. Pot-Keegstra (1934), A. Kuiper-Struyck (1937), Catharina Strumphler (1940), C. Ch. Lammers-Koeleman (1940) en nog twee vrouwen waarvan geen afstudeerjaar bekend is. Dit zijn Els van der Ban en Truus Schröder.⁹¹

Het overzicht dat hierboven gegeven wordt, is gemaakt op basis van onderzoek van Staal-Kropholler en kan niet compleet genoemd worden. Echter wordt er door haar wel een basis gevormd omtrent de historiografische gegevens van vrouwelijke architectes voor 1950. Wat opvalt bij de vrouwen die in bovenstaand overzicht genoemd worden, is dat ruim een derde actief is geweest in een bureau met hun echtgenoot. De verbondenheid met een architect in de directe omgeving kan daarom als een belangrijke opportunity structure gezien worden voor vrouwen die de architecturale sector wilden betreden. Verder valt op dat Stam-Beese de enige is in de lijst die binnen de stedenbouwkunde terecht is gekomen.⁹² Dit is echter goed te verklaren. Destijds bestond er geen aparte opleiding voor stedenbouwkundigen, waardoor Stam-Beese, vanwege haar ervaring in het buitenland, gezien werd als de juiste persoon om aan stedenbouwkundige opdrachten van de

⁸⁹ Ibidem, 91.

⁹⁰ Pott-Buter en Tijdens (red.), *Vrouwen*, 1.

⁹¹ Van Kessel en Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler*, 87.

⁹² Ibidem.

Dienst te werken.⁹³

⁹³ Damen en Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese*, 30-31.

Conclusie

Het doel van deze scriptie is om te verklaren waarom Lotte Stam-Beese de uitzondering op de regel vormt. Hoe verkreeg juist zij de invloedrijke baan als stedenbouwkundige tijdens de wederopbouw van Rotterdam in een tijd waarin in Nederland erg weinig vrouwen actief waren in de architecturale sector en het huwelijksideaal de positie van de vrouw buiten de werksfeer plaatste? Om dit te kunnen verklaren is, na een inleiding op de gebruikte thick description theorie, onderzoek verricht naar wat Marx Ferree discursieve en materiële structuren noemt. Vanuit de filosofie van Denzins invulling van thick description is geprobeerd dieper in te gaan op Stam-Beeses relaties met de personen die zij leerde kennen op haar studie aan het Bauhaus, haar reizen en werk door Europa en haar werk en studie in Nederland. De mogelijkheden die de architecten aan het Bauhaus en de sociale kringen van het Nieuwe Bouwen haar boden zijn uiteengezet en hier zijn duidelijke verbanden uit naar voren gekomen. Tevens is er gekeken naar de mogelijkheden die de stedenbouwkundige situatie en het bombardement in Rotterdam hebben geboden voor stedenbouwkundigen bij de Dienst. Ten slotte is er gekeken naar de toegankelijkheid voor vrouwen in Nederland tot de architecturale studie aan het VHBO, de architecturale sector en de uitdagingen die deze toegankelijkheid bemoeilijkten.

Eenzijds zijn bij de toegepaste benadering van het leven van Stam-Beese vooral veel veranderingen binnen haar material opportunity structures naar voren gekomen. Haar kennismaking met de gedachtegang van het Nieuwe Bouwen en haar aanhangers, in de vorm van een gezelschap aan befaamde architecten, opende deuren naar het wereldje van de architectuur. Haar liefdesrelaties met de architecturale grootheden Meyer en Stam zijn van uitzonderlijke invloed geweest op de sociale contacten en status die zij aan de periode 1926-1946 overhield. De ervaring die zij opdeed bij grote buitenlandse architectenbureaus, de May-brigade, haar bureau in Nederland en verenigingen als de Opbouw en de 8 maakte haar tot een stedenbouwkundige ervaringsdeskundige. De stedenbouwkundige gebreken in het centrum van Rotterdam konden door toedoen van het bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de hand van Van Traa's plan opgelost gaan worden. Onmiskenbaar is dan ook de invloed geweest van mannen als Van Tijen, die haar vanwege haar potentie liet slagen aan het VHBO en Boeyinga, die Van Traa wist te overtuigen van de kwaliteiten van Stam-Beese door middel van een aanbevelingsbrief.

Aan de andere kant zijn er ook een aantal discursieve structuren te onderscheiden die de uniekheid van haar casus des te meer benadrukken. De toegankelijkheid voor vrouwen tot architecturaal onderwijs en werk in de sector werd bepaald en beperkt door een aantal ontwikkelingen, idealen, wetten en regels. De wering van mensen zonder diploma uit de

architecturale sector die de Bond voor Nederlandse Architecten wilde invoeren, betekende dat de deelname van vrouwen binnen deze sector een verdere beperking zou ondervinden. Stam-Beese was pas de tweede vrouw die een diploma aan het VHBO wist te behalen, een teken dat het voor vrouwen allesbehalve vanzelfsprekend was dat zij in de architecturale sector konden belanden. De casus Lotte Stam-Beese dient ook in het licht te worden gezien van het heersende huwelijksideaal met het daarbij behorende kostwinnersmodel. De maatschappij was er in de jaren veertig op gericht dat de taak van vrouwen bij het huishouden en het gezin lag. Dit kwam onder andere tot uiting in het verdienmodel dat bij mannen en vrouwen sterk verschilde in het voordeel van de man. Stam-Beese vormde hierop een uitzondering, omdat zij financieel onafhankelijk werd. Ook waren richtlijnen als het gedwongen ontslag van vrouwelijke ambtenaren en vrouwen in het bedrijfsleven bij een huwelijk een voorbeeld van discursieve structuren die de weg voor vrouwen naar de mannelijke architecturale sector bemoeilijkten. De echtscheiding van Stam-Beese nam deze drempel weg en ook de uitdagingen voor gescheiden vrouwen leken haar niet te stoppen. Als gescheiden vrouw met twee kinderen wist zij door te breken als gevestigde architect door haar functie bij de Dienst.

Hoewel de resultaten uit dit onderzoek een verfijnder beeld schetsen van de mogelijkheden voor Stam-Beese binnen de Nederlandse architecturale sector, is er zeker nog meer onderzoek nodig naar de algemene mogelijkheden voor vrouwen binnen de architectuur in de eerste helft van de twintigste eeuw. Is het toeval geweest dat veel vrouwelijke architecten een bureau deelden met hun echtgenoot, of was dit voor deze individuen een noodzakelijkheid om binnen de sector werkzaam te raken? Zijn vrouwen zonder architect als echtgenoot in staat geweest om door te breken en groot werk te verrichten in de architecturale sector of werden zij tegengehouden door redenen die bij de casus Stam-Beese niet naar voren zijn gekomen? Er is nog steeds te weinig bekend over het kleine aantal vrouwen dat in de eerste helft van de twintigste eeuw actief raakte in de architecturale sector. Archiefonderzoek naar de opportunity structures van deze vrouwen zal moeten zorgen voor een verlevendiging van het debat dat tot nu toe slechts door enkelen wordt geleid. Vrouwen als Hanneke Oosterhof, Marjan Groot, Hélène Damen en Anne-Mie Devolder zijn momenteel leidinggevend in het debat. De algemene groei van onderzoek naar vrouwengeschiedenis aan universiteiten als die van Leiden en Utrecht biedt echter genoeg kansen om een nieuwe generatie onderzoekers bekend te maken met dit debat en aan te sporen tot het verrichten van verder onderzoek. Deze scriptie zal hopelijk meer onderzoek naar de rol van vrouwelijke architecten in de mannelijke architecturale sector stimuleren.

Literatuurlijst

Bronnenuitgaven

Barbieri, U., e.a., *Stedebouw in Rotterdam. Plannen en opstellen 1940-1981* (Amsterdam 1981).

Bos, Alexander, e.a., *De stad der toekomst, de toekomst der stad* (Rotterdam 1946).

Blijstra, R., *Rotterdam. Stad in beweging* (Amsterdam/Rotterdam 1965).

Het Nieuwe Instituut, Archief Academie van Bouwkunst, Brief B.T. Boeyinga aan C. van Traa, 3 mei 1946.

Het Nieuwe Instituut, 'Feminismen in de architectuur' (versie 6 april 2017),
https://collectie.hetnieuweinstituut.nl/sites/default/files/feminismen_print_14mb.pdf.

Horsten, Hans, 'Een schone lei Rotterdam vijftig jaar trots op de Wederopbouw', *De Volkskrant* (versie 28 juni 1995), <http://www.volkskrant.nl/archief/een-schone-lei-rotterdam-vijftig-jaar-trots-op-de-wederopbouw~a386860/>.

Kuperus, Marga S. en Harkolien C. Meinsma, *Architectes* (Amsterdam 1990).

Moscoviter, Herman, 'Wim van Tijen, de peetvader van de woningwetwoning', *Het Vrije Volk*, 19 maart 1988.

Museum Rotterdam, 'Een ode aan de vrouwen van toen, voor de vrouwen van nu',
<https://museumrotterdam.nl/tentoonstellingen/vrouwen-van-rotterdam>.

Oosterhof, Hanneke, 'Iets uit het niets maken. Architect Lotte Stam-Beese in de Sovjet-Unie en het naoorlogse Rotterdam' (versie 18 november 2015), <http://repository.tue.nl/860651>.

Oosterhof, Hanneke, 'Life and work of the German-Dutch architect Lotte Stam-Beese',
<https://www.tue.nl/universiteit/faculteiten/bouwkunde/onderzoek/onderzoeksprogrammas/living-cities/research/phd-and-postdoc-projects-aude/life-and-work-of-the-german-dutch-architect-lotte-stam-beese/>.

Otte, Derek, 'In naam van Rotterdam', (versie 10 mei 2015)
<https://www.youtube.com/watch?v=dGs-6lC8hzl>.

Rooy, Max van, 'Architect in Siberië', *NRC Handelsblad*, 16 maart 1979.

Rooy, Max van, 'Niemand weet wat een menselijke woning inhoudt. De naoorlogse woonwijken van Lotte Stam-Beese in Rotterdam', *NRC Handelsblad*, 23 april 1993.

Rotterdam festivals, 'Factsheet 75 jaar Rotterdamse wederopbouw' (versie 12 februari 2015),
<http://www.rotterdamfestivals.nl/Assets/Uploads/Documents/Factsheet%20wederopbouw.pdf>.

RTV Rijnmond, Rotterdammers van formaat: Lotte Stam (versie 30 augustus 2013)
<http://www.rijnmond.nl/nieuws/106946/Rotterdammers-van-Formaat-Lotte-Stam>.

Selier, Herman, 'Het leven van architecte Lotte Stam-Beese. Weg met het individualisme', *NRC Handelsblad*, 24 februari 1989.

Selier, Herman, 'Interview met Paul Gorter', 15 en 21 februari 1990.

Literatuur

Blok, Els, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig* (Amsterdam 1989).

Braw, J.D., 'Vision as Revision: Ranke and the Beginning of Modern History', *History and Theory* 46 (2007) 4, 45-60.

Bruijn, Jeanne de, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Amsterdam 1989).

Cyrenne, Chad, 'Is Thick Description Social Science?', *Anthropological Quarterly* 79 (2006) 3, 531-540.

Damen, Hélène en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993).

Denzin, Norman K., *Interpretive interactionism*. Applied Social Research Methods Series 16 (Thousand Oaks 1989).

Dettingmeijer, Rob, *Open stad. Planontwikkeling, stedebouw, volkshuisvesting en architectuur in Rotterdam tussen de twee Wereldoorlogen* (Utrecht 1988).

Ferree, Myra Marx, *Varieties of Feminism. German Gender Politics in Global Perspective* (Stanford 2012).

Geertz, Clifford, *The interpretation of cultures. Selected essays* (New York 1973).

Groot, Marjan, *Vrouwen in de vormgeving in Nederland 1880-1940* (Rotterdam 2007).

Kessel, Ellen van, en Marga S. Kuperus, *Margaret Staal-Kropholler, architect, 1891-1966* (Rotterdam 1992).

Ponterotto, Joseph G., 'Brief Note on the Origins, Evolution, and Meaning of the Qualitative Research Concept Thick Description', *The Qualitative Report* 11 (2006) 3, 538-549.

Pott-Buter, Hettie, en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).

Ribberink, Anneke, *Feminisme. Politiek veelstromenland* (Leiden 1987).

Ryle, Gilbert, *Collected Papers 2, Collected Essays 1929-1968* (Londen 1971).

Smeets-Klokgieters, Erica, 'Vrouw in de bouw. De eerste vrouwelijke afgestudeerde architecten in Nederland', *Bulletin KNOB* 116 (2017) 1, 43-57.

Wendt, Dave, (red.), *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908-2008* (Rotterdam 2008).

Wit, Mieke de, *50/50 Vrouwen bouwen aan Rotterdam 1945-1995* (Rotterdam 1995).

Yoshida, Kei, 'Defending Scientific Study of the Social Against Clifford Geertz (and His Critics)', *Philosophy of the Social Sciences* 37 (2007) 3, 289-314.

Zweerink, Kim (red.), *Pendrecht. Cultuurhistorische analyse en beschrijving (1948-1958)* (Rotterdam 2004).